Олександр Безлюдний

ОПІКУВАННЯ ДІТЬМИ-СИРОТАМИ ТА ДІТЬМИ, ПОЗБАВЛЕНИМИ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ: АМЕРИКАНСЬКИЙ ДОСВІД

Однією з проблем, яка привертає сьогодні увагу фахівців, є проблема значного збільшення кількості так званих соціальних сиріт – дітей, котрі в силу різних обставин (розлучення батьків, ухиляння подружньої пари від виконання батьківських обов'язків стосовно народженої ними дитини, перебування батьків у місцях позбавлення волі, на лікуванні від наркозалежності та ін.) виявилися позбавленими рідної сім'ї і потребують не лише матеріальної, а й моральної підтримки з боку суспільства.

Проблема утримання і виховання дітей поза батьківською сім'єю у різних країнах вирішується по-різному. Її аналіз засвідчує, що досвід США в даному напрямі може становити певний інтерес для вітчизняних фахівців за умов його творчого використання.

Актуальність цих питань зумовлюється положеннями Всесвітньої декларації про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей, яка була прийнята 30 вересня 1990 р. у Нью-Йорку. В ній проголошується пріоритетність проблем дитини в суспільстві й стверджується, що держави, котрі приєдналися до цього документу, зобов'язуються «полегшити важке становище мільйонів дітей, які живуть в особливо важких умовах, – таких як ... сироти і діти без нагляду, діти робітників-мігрантів і жертви стихійних лих та катастроф, викликаних діяльністю людини, діти-інваліди і діти, які зазнають жорстокого обходження, живуть у несприятливих соціальних умовах і зазнають експлуатації».

У статтях Конвенції про права дитини визнається необхідність виявлення державою та суспільством особливої турботи про соціально-депривованих дітей: сиріт, інвалідів, які тимчасово або постійно позбавлені сімейного оточення, а отже, мають право на допомогу і захист з боку держави.

В Україні основна маса таких дітей перебуває в дитячих будинках та закладах інтернатного типу, хоча в останні роки все більшого поширення набувають такі форми, як дитячі будинки сімейного типу та прийомні сім'ї. Однак цей процес відбувається повільно, залишаючи вихованців шкіл-інтернатів без сімейного оточення як найбільш сприятливого середовища для формування та розвитку особистості дитини.

У Сполучених Штатах Америки не існує дитячих будинків у нашому розумінні цього слова, а діти-сироти та діти, позбавленні батьківського піклування, перебувають під різними формами опіки. Вирішення цієї проблеми законом покладено на спеціальні органи.

Найбільш ефективним засобом забезпечення соціального становлення та розвитку дітей, позбавлених батьківського піклування, вважається передача їх на виховання в сім'ю, в природне соціально-педагогічне середовище,

котре спроможне впливати на їхнє виховання, формувати світогляд, морально-естетичні ідеали і смаки, норми поведінки, ціннісні орієнтири, тобто ті якості, які згодом становитимуть їхню сутність як особистостей. З огляду на це, в Сполучених Штатах Америки функціонує широка мережа різних типів «прийомних» сімей, покликана вирішувати означені питання.

У кожному з американських штатів існує державне агентство, в обов'язки якого входить добір сімей для проживання дитини, безпосереднє виявлення таких дітей, запровадження і оформлення опіки над ними, проведення ліцензування й контролю за діяльністю незалежних агентств, які надають оплачувані послуги сім'ям, бажаючим усиновити або взяти на себе тимчасові обов'язки з виховання дитини. Робота агентств суворо контролюється з боку держави, всі працівники повинні мати відповідну кваліфікаційну підготовку. Агентство несе повну юридичну і фінансову відповідальність за свої рекомендації, тому відбір і перевірка потенційних прийомних батьків здійснюються дуже ретельно. Крім того, майбутні батьки зобов'язані пройти підготовку на спеціальних курсах, де вони знайомляться з тими проблемами, які можуть виникнути у них у процесі виховання дитини, опановують новітніми технологіями розв'язання типових батьківсько-дитячих конфліктів тощо [4].

Перебування дитини в прийомній сім'ї також контролюється працівниками агентства і у разі необхідності, батькам або дитині надається необхідна допомога.

У США існує спеціальний інститут опікунських або їх ще називають фостерних сімей (або фостер-батьків), який передбачає тимчасову опіку над дітьми: на короткий визначений термін – від кількох тижнів до двох-трьох років, доки рідні батьки перебувають, скажімо, в ув'язненні чи на лікуванні. Фостерна сім'я – це найчастіше подружжя, яке бажає взяти на себе зобов'язання по відповідальності за дитину та її виховання, але ще не готове до повного її усиновлення. До того ж, як уже зазначалося, деякі діти опиняються поза рідною сім'єю тільки на певний час і тому не потребують юридичного «входження» до іншої сім'ї.

Добір і координація функціонування фостерних сімей здійснюється агентством Охорони Дитинства, яке ретельно перевіряє об'єктивні та суб'єктивні параметри таких батьків (фізичне і розумове здоров'я, відсутність судимості, умови проживання тощо). Якщо дитина з якихось причин залишилась без опіки рідних батьків, вона має бути передана до фостерної сім'ї упродовж 24 годин, де і перебуває до часу повернення до рідної сім'ї або офіційного її усиновлення [6].

Одна з проблем, що покладається на фостерні сім'ї, полягає в налагодженні належних взаємин між фостерними і рідними батьками. Досить часто життєві обставини рідних батьків складаються важко (що і стає можливою причиною вилучення в них дитини), між ними і дитиною порушуються нормальні зв'язки. У таких випадках фостерна сім'я має надати допомогу в налагоджені адекватних взаємин батька, матері та дитини, розвинути в них навички конструктивної побудови сімейного життя. Це не

просте завдання. Не поодинокими є випадки, коли рідні батьки вбачають у дитині причину своїх невдач або загрозу своїм почуттям. Вони можуть приписувати дітям роль винуватців усіх неприємностей, розглядати їх як джерело зла. Іноді зустрічаються жінки, котрі ототожнюють дитину з чоловіком або іншою людиною, яка завдала їм болю. На противагу цьому зустрічаються батьки, які вважають себе майже злочинцями через те, що їм довелося розлучитися з дитиною (хоча причиною цього можуть бути не якісь протиправні дії, а, наприклад, тяжка хвороба). Свою «провину» вони намагаються спокутувати шляхом надмірного вияву любові до сина чи доньки, задаровують їх подарунками, виявляють вседозволеність.

Серед американської громадськості час від часу виникають заклики щодо заборони спілкування дітей, які виховуються у фостерних сім'ях, з рідними батьками. Не можемо погодитися з такою позицією. На нашу думку, подібні контакти необхідні, вони відіграють важливу роль у процесі виховання, адже, по-перше, дитині необхідна ясність у питаннях взаємин рідних і фостерних батьків; по-друге, фостерні батьки можуть надати дієву допомогу у налагоджені належних відносин з рідними батьками, що позитивно впливає на розвиток і формування особистості дитини.

Отже сенс фостерної сім'ї полягає в тому, щоб дитина могла повернутися з прийомної сім'ї до рідної, оскільки пріоритет останньої є абсолютним, а якщо такої сім'ї немає, то в сім'ю тих, хто її усиновить.

Ще одна проблема, з якою доводиться стикатися фостерним сім'ям, пов'язана із самою дитиною та її почуттями. Нерідко діти, яких узяли на тимчасове утримання і виховання, відчувають занепокоєння, страх перед поверненням до кровних батьків. Не розуміючи повною мірою, чому їх забрали з рідної домівки (навіть якщо вони знають деякі обставини, справжні причини часто залишаються для них прихованими), діти починають фантазувати з цього приводу, робити різні, іноді помилкові, припущення. У результаті подібних розмірковувань дитина може дійти висновку, що вона сама винна в тому, що її віддали до чужої родини. На цій основі в неї формується занижена самооцінка, вона побоюються повертатися до рідних батьків, що саме по собі деструктивно.

Такі й подібні ситуації висувають перед фостерними батьками низку непростих завдань, зумовлюють дотримання ними певних правил у взаєминах з дітьми. Цілком імовірно, що досить складно зберігати рівновагу між почуттями прив'язаності до дитини, яку взяли на виховання, та її реальними потребами щодо індивідуального розвитку. Адже виявляючи любов і прив'язаність до дитини, фостерні батьки мають водночас готувати її до можливого повернення в рідну сім'ю, допомагати у підтримці контактів з кровними батьками або ж створювати умови для безболісного переходу до іншої сім'ї, в якій вона буде усиновлена. У випадках, коли дитина досягла повноліття (18 років) і може вести самостійне життя, завдання фостерних батьків полягає в підготовці її до входження у світ дорослих, тобто в забезпеченні належної соціалізації.

Для розв'язання цих та інших проблем в США створена система

навчання членів фостерних сімей – курс лекцій (приблизно 20 годин) з основ дитячої психології, педагогіки, першої медичної допомоги тощо. Склавши після його закінчення екзамени, фостер-батьки отримують диплом і заносяться до загальної картотеки агентства Охорони Дитинства. Навчання здійснюється практично на професійному рівні; існують спеціальні програми, в яких відображені принципові відмінності щодо змісту підготовки фостерних батьків до і після прийняття ними дитини на виховання [6, 21].

Навчання до входження дитини в фостерну сім'ю передбачає надання батькам часу для усвідомлення тих обов'язків і наслідків, які можуть виникнути в процесі її виховання. Розгляд таких питань при опрацюванні навчальної програми допомагає членам фостерної сім'ї вирішити, чи зуміють вони належним чином впоратися з тим завданням, яке бажають взяти на себе.

Навчання батьків після прийняття дитини зорієнтоване, головним чином, на проблеми її розвитку, методи виховання дисципліни, управління поведінкою, формування необхідних умінь і навичок, шляхи соціалізації і подолання відхилень у поведінці. Такий зміст зумовлений тим, що повсякденне життя з чужою дитиною накладає певний відбиток на внутрішньосімейні, міжподружні взаємини фостерних батьків. До того ж, піклування про дитину, яка переживає цілу низку стресових станів, вимагає від дорослих наявності специфічних знань. Особливою популярністю користується інформація, яку можна практично використати і на яку можна безпосередньо спиратися у повсякденному житті.

Ще один суттєвий бік навчання полягає в розвитку у фостер-батьків професійної ідентичності й формування у них відповідних навичок виховної діяльності. Ці люди значно різняться між собою: у них різний рівень освіти, соціальний і матеріальний стан. Одні з них – дипломовані спеціалісти, мають постійне місце роботи. Інші набули лише початкову або середню освіту, в них відповідна робота, яка загалом не вимагає високої кваліфікації. Така неоднорідність фостерних сімей викликає численні дискусії в американському суспільстві. Все частіше проголошуються ідеї розгляду виховання дітей у фостерних сім'ях як повноцінної професійної діяльності й у зв'язку з цим організації відповідної системи навчання. Водночас значна кількість фостерних батьків, які вже мають певний досвід у цьому напрямі, виступають за короткочасну підготовку, яка передбачає одержання швидких позитивних результатів. Одним з аргументів згортання спеціальної підготовки висувається той, що і в нормальних сім'ях наявні ті чи інші специфічні проблеми, але ніяке навчання не може передбачити їх виникнення і повною мірою підготувати до їхнього розв'язання [2].

Відповідно до законодавства Сполучених Штатів Америки, дитина, яка проживає у фостерній сім'ї, юридично залишається під опікою держави: фостер-батьки не мають на неї юридичних прав, вона зберігає власне прізвище і може, за рішенням агентства, буде переведена до іншої сім'ї.

В останні десятиріччя на теренах США набули поширення різні типи фостерних сімей. Наприклад, короткотермінові для дітей, які пережили

знущання і насильство. Водночас, існують і такі, основна функція яких убачається в тому, щоб надати дитині, яка залишилась без батьківського піклування, соціальну допомогу, особливо тоді, коли її необхідно негайно вилучити з агресивного асоціального оточення. Довготермінові фостерні сім'ї створюються для дітей, які або не мають можливості повернутися до рідної сім'ї, або така можливість може з'явитися вже після досягнення ними повноліття.

Непоодинокими є випадки, коли фостер-батьки усиновляються дитину, яку вони взяли на якийсь термін. У такому разі ця сім'я позбавляється відповідної компенсації витрат з боку держави і має взяти на себе всю відповідальність за утримання і виховання дитини.

У загальних рисах проблеми виховання прийомних дітей аналогічні проблемам виховання рідних, особливо за умов, коли дитину всиновлюють у ранньому віці. Однак, поряд з цим існує і ціла низка специфічних проблем, які постають перед батьками-усиновлювачами. Вони насамперед потребують інформацію, яка допоможе їм встановити та підтримувати зв'язки із закладами, що опікуються проблемами усиновлення. Прийомні батьки також повинні вміти створювати сприятливу сімейну атмосферу, належний сімейний мікроклімат для швидшої адаптації дитини, особливо, якщо хлопчик або дівчинка перебувають у віці, коли можуть повністю усвідомити сам факт їхнього всиновлення. Вирішення цього завдання передбачає не тільки забезпечення умов для надання дитині можливості відчути себе повноправним членом сім'ї, а й допомогти їй зрозуміти свою нову сім'ю, вступити з нею в адекватні взаємини. Цей аспект набуває особливого значення, якщо дитина знає, що у неї є рідні батьки, які виступають, так би мовити, складовою її уявлень про саму себе.

Усиновлення сьогодні є досить поширеним явищем для американського суспільства. Однак це не означає, що тут не існує ніяких проблем. Найважливіша з-поміж них пов'язана з тим, чи слід казати дитині, що вона не рідна і якщо так, то коли це треба робити?

Протягом тривалого часу соціальні органи США відстоювали точку зору, згідно з якою переживання усиновленої дитини залежать від ставлення до неї прийомних батьків, від того, в якій формі повідомляється сам факт усиновлення. Якщо дитини почуває себе коханою і бажаною, то й після одержання такої інформації, вона буде здоровою і щасливою.

Що стосується віку, коли дитині слід повідомити, що вона прийомна (3-4 чи 10-11 років), то американські фахівці не мають з цього приводу одностайної думки. Так, Дж. Добсон, відповідаючи на це запитання, зазначає, що «більшість батьків усвідомлюють: чим раніше вони розкажуть про це своїм дітям, тим міцніший фундамент для їхнього життя разом буде забезпечений» [1, 15].

Е.Л. Шан наполягає на тому, що «дітям слід обов'язково сказати, що вони прийомні, тому що вони, напевно, все одно про це дізнаються. І наслідки після одержання такої інформації можуть бути неоднозначними». Якщо спочатку дітям подобається слухати розповіді про те, «як їх знайшли і

привели додому, то поступово, приблизно у віці 5-6 років, все більш помітною стає тривога, яка звучить у їхніх запитаннях. Адже перш, ніж їх знайшли, їх покинули. Дітям важко це усвідомити; ніякі пояснення не допомагають їм зрозуміти, чому і як їх могли покинути» [3, 10].

На переконання американської дослідниці, діти можуть усвідомити подібну інформацію лише у 12-13-річному віці. Але й тут передбачити можливу реакцію дуже важко. Навіть якщо дитина щаслива в сім'ї прийомних батьків, таке повідомлення сприймається нею непросто. У разі належного усвідомлення й адекватного відгуку на подібну інформацію, дитячі почуття до батьків не зміняться (не погіршаться), в іншому ж випадку повідомлений факт спричинює найрізноманітніші прояви дитячого ставлення [3, 12].

Найбільш типовими реакціями дитини на повідомлення про її усиновлення можуть бути такі: дитина продовжуватиме вважати своїми справжніми батьками прийомних, адже саме вони її «знайшли», виростили і виховали. Але може статися і навпаки. Дізнавшись про те, що вони прийомні, діти нерідко замикаються в собі, стають мовчазними. «Найбільш жахливо те, що іноді така дитина починає ненавидіти прийомних батьків, усіляко демонструючи своє негативне до них ставлення. У таких випадках взаємини між дорослими і дітьми різко погіршуються, спостерігається внутрішньосімейна роз'єднаність, напруга, відмежованість старших і молодших один від одного» [3, 12]. Зростає кількість конфліктів, загострюється процес їх протікання, а причини характеризуються непередбачуваністю і різким поширенням навіть на дрібниці.

Е.Д. Шан також звертає увагу на те, що справа не тільки в тому, щоб вчасно повідомити дитині про те, що вона прийомна, а й у тому, хто це зробить. На думку дослідниці, найкраще, коли це зроблять самі батьки або «діти дізнаються про факт їхнього усиновлення не від батька з матір'ю, а від сторонніх людей, які її люблять». Однак, наголошує вона, інформація може надійти і від недоброзичливих родичів або сусідів. За таких умов «сам зміст повідомлення, його форма і особистісне ставлення мають негативне забарвлення» [3, 14].

На думку Р.Кемпбелла, найбільш сприятливий вік для повідомлення дитині про її усиновлення чи удочеріння, – 3-4 роки. Важливе значення має і сама форма вислову. На його переконання, інформацію «слід повідомити коротко, нічого не приховуючи і ні на чому не акцентуючи особливу увагу». Це надасть дитині можливість «впевнитися в тому, що її люблять, перш ніж вона почне замислюватися над тим, чому саме її покинули». У подальшому їй можна повідомити додаткову інформацію щодо її усиновлення. Однак, застерігає спеціаліст, прийомним батькам слід бути готовими до того, що така інформація може викликати емоційний розлад, особливо у надто чутливих дітей. Тому, наголошує Кемпбелл, необхідно створювати такі міжособистісні взаємини, таку внутрішньосімейну атмосферу, які допомогли б дитині відчути і повірити, що її завжди щиро любили і люблять зараз, що ніхто її не покине. Звичайно, погоджується він, «правда може примусити

дитину страждати. Але головне завдання батьків саме і полягає в тому, щоб допомогти дітям увійти в світ дорослих підготовленими, спроможними уникати драматичних, а часом і трагічних ситуацій, або ж належним чином виходити з них» [4, 23].

Левін, досліджуючи проблеми виховання прийомних дітей і звертаючись з цього приводу до батьків, формулює кілька рекомендацій, покликаних допомогти їм у розв'язанні цієї проблеми:

1. Розповісти дитині про те, що вона прийомна, як тільки вона навчиться слухати казки.
2. Використовувати слова «прийомна дитина» у своїх розповідях доти, доки їхнє значення не буде сприйматися дитиною, як синонім до слів «обрана», «бажана».
3. Не робити спроб приховати сам факт усиновлення, навіть якщо цьому сприяє переїзд на інше місце [5, 36].

Деякі прийомні батьки, на думку Левіна, не можуть позбутися відчуття того, що вони несправжні батько й матір. Такий стан негативно впливає на їхнє самовідчуття і передається дитині. Тому подружжя має докласти зусиль, щоб позбутися подібних думок і міцно усвідомити: вони і тільки вони – справжні батьки. «Адже це саме вони ростили дитину від віку немовляти, любили і піклувалися про неї на відміну від тих невідомих людей – біологічних батьків – уся цінність яких полягає тільки в тому, що вони дали дитині життя» [5, 36].

Водночас дослідник застерігає прийомних батьків від акцентування у розмовах з дитиною уваги на відмінностях між ними і справжніми батьками. В іншому випадку в неї може розвинутися почуття, що «десь є або були рідні тато і мама, а теперішні батьки – чужі люди. Тому неусвідомленність себе справжніми батьками спричинює небезпеку формування у прийомних дітей упевненості у відсутності тісної спорідненості між ними і дорослими, гальмує, а іноді й унеможливлює створення і розвиток справжньої повноцінної сім'ї» [5, 38].

Таким чином, досвід Сполучених Штатів Америки щодо утримання та виховання дітей, які в силу різних причини залишилися без піклування батьків ставить певний інтерес для вітчизняних фахівців, які займаються вирішенням цих проблем. Передумовою цього слугують активні пошуки способів заміни наявної в Україні мережі закладів інтернатного типу для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, більш гуманними формами. І пріоритет тут надається саме сімейним їх типам. Поряд із дитячими будинками сімейного типу все більшого розповсюдження набувають фостерні сім'ї, підготовка яких значною мірою ґрунтується на американському досвіді; створюються умови для полегшення процедури усиновлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Добсон Дж. Непослушный ребенок. – М.: Педагогика, 1992. – 252 с.
2. Кэмпбелл Росс. Лицом к лицу с ребенком. – Б.м., 1999. – 368 с.

3. Ле Шан Э. Когда Ваш ребенок сводит Вас с ума. – М.: Педагогика, 1990. – 267 с.
4. Campbell D. Ross. How to Really Love Your Child. – New York: A Signet Book New American Library, 1982. – 144 p.
5. Lewin K., Lippit R. And White R.K. Patterns of agressive Behavior in an extrimentally created social climat // Jornal of Social Psychology. – 1939. – № 10. – P. 34-47.
6. Needs Assessment in Adult Education and Training. – Winnipeg, 1993. – 43 p.